

GENEL HATLARIYLA

TÜRK DÜNYASI UYGARLIK TARİHİ

1. CİLT

Türk Adı ve Manas Destanında Türk Kavramı
Türk Dünyasının Tarihi Coğrafyası ve Etnik Bağlantıları
Türklerde Dil ve Yazı
Türklerde Töre, Yasa ve Hukuk Sistemi
Türk Dünyasında İdari Hayat
Ticari ve Ekonomik Hayat
Sosyo - Kültürel Hayat
Dini Hayat
Askerî Teşkilat

GENEL HATLARIYLA TÜRK DÜNYASI UYGARLIK TARİHİ

1.CİLT

Redaktör ve Editörler
Kültür Konseyi Adına
Dr. Metin ERİŞ
Prof. Dr. Korkut TUNA
Prof. Dr. Bırsel KÜÇÜKSİPAHIOĞLU

ISBN: 978-975-451-610-4 (Tk)
978-975-451-611-1 (1.C)

Tasarım
Fatih M. DURMUŞ

1.Baskı, 2022 Temmuz

BOĞAZİÇİ YAYINLARI A.Ş.
Sertifika No : 40700
Alemdar Mah. Çatalçeşme sok. Meriçli Apt. No: 44 Kat: 2
Cağaloğlu - Fatih / İST.
Tel : 0212 520 70 76 Faks : 0212 526 09 77
www.bogaziciyayinlari.com.tr
bogazici@bogaziciyayinlari.com.tr

Baskı, Cilt:
Enes Basın Yayın ve Matbaacılık LTD. ŞTİ.
Sertifika No : 45822
Litros yolu Fatih San. Sit. No:12/210 Topkapı / İST.

Kültür Konseyi Derneği
Barbaros Bulvarı, Günaydın 2 Ap. No: 159/3
Balmumcu, Beşiktaş / İstanbul
Tel: (0212) 516 19 21

Tüm Hakları Kültür Konseyi Derneğine aittir.
© Copyright Kültür Konseyi Derneği

Türklerde İslamiyet Sonrası Dinî Hayat "Osmanlı Devletine Kadar"

Doç. Dr. Sefer Solmaz

Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü - Konya

Giriş

Türklerin İslamiyet'i kabulü ile ilgili yaklaşık bir asırdır yerli ve yabancı araştırmacılar çeşitli iddialar ileri sürmüşlerdir. Uzun bir döneme yayılan bu ilmi çalışmalara rağmen İslamiyet'in Türkistan'a, yeni bir medeniyet ve Arap komutanların tutarsız politikaları ile birlikte girmiş olması dolayısıyla incelemeler zorlaşmıştır. Esas ilgi genellikle Türklerden ziyade Müslüman Arapların faaliyetleri üzerine yoğunlaşmıştır. Diğer yandan toplumların din değiştirmesi sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel dönüşümle sonuçlandığı için çok yönlü tetkiklerin yapılması mecburidir. Bu çabaya rağmen mevzuu tam anlamı ile ortaya çıkarmak mümkün değildir. Özellikle Türk tarihinin erken döneme ait yazılı kaynaklarının yetersizliği, dağınık Türk yurtlarının sınırlarının tespiti meselesi, Türklerin etnik özelliklerinin çözülmesinin zorluğu ve boyların kültürel çeşitliliği, Türklerin zaman içinde kabullendiği inançların sayısı gibi aydınlatılması zor hususlar, konu ile ilgili problemlerin başında gelmektedir.¹ Fakat Türklerin İslamiyet'e intisabı ile birlikte gündelik hayatın en önemli parçaları olan sosyal ve kültürel hayatta dinin yansımalarını bulmak ve değişimleri ortaya çıkarmak imkân dâhilindedir. Bunu Türklerin İslâmlaşma sürecinin genel seyrinde aramak gerekmektedir. Türkler Mâverâünnehir'de Hanefî-Mâtürîdî ekol çerçevesinde İslamiyet ile karşılaşmışlardır. Selçukluların Horasan'a inmesi ile sosyal ve siyasi alanda İslamiyet daha etkin hâle gelmiştir. Anadolu'nun fethi ile de Türk-İslâm terkihi asıl şekline kavuşmuş, Türk Müslümanlığı hüviyetini sağlamlaştırmıştır. Mâverâünnehir'den Balkanlara uzanan bu İslâmlaşma aşamasının en dikkat çekici özelliği Türklerin İslâm tasavvurunun Selçuklular döneminde tasavvufî şifahi kültüre kadar her alanda vücut bulup, kemâle ermiş olmasıdır.² Ama esas olgu Türk boylarının yapısı ile ilgilidir. Buna göre, İslamiyet'in Türkler arasında yaygınlık kazanması ve kalıcı bir din hâline gelmesinin en önemli sebebi, diğer inançların aksine bozkır kültürüne ve konar-göçer hayata nüfuz edebilmeyi başarmasıdır.³

Tarih içerisinde Türklerin İslâm ile olan münasebeti farklı yapılara ayrılmıştır. Bunlar, eski Türk inançları ve kültürü ile birlikte tasavvuf üzerinden şekillenen halk İslâmı, yine tasavvufî geleneğin etkisiyle kurumsallaşan tekke ve zaviyeler, İslâm'ın

1. Bekir Biçer, Türklerin İslâmlaşma Süreci, Ankara 2007, s. 12-39.

2. Türkler ve İslamiyet ile ilgili yapılan ilk araştırmalarında genel içeriği Selçukluların Müslümanlığı ile ilgili olmuştur. Hatta M. Fuad Köprülü (öl. 1966) çalışmalarını bu dönem üzerinden hareketle yapmıştır. bk. M. Fuad Köprülü, Anadolu'da İslamiyet, Ankara 2005; aynı mlf., Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 2009; aynı mlf., Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, Ankara 2004.

3. Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul 2005, s. 129.

ilmi boyutunu temsil eden medreseler ve siyasi mekanizmanın din politikası olarak tasnif edilebilmektedir.⁴ Türklerin dini hayatı bu olgular etrafında şekillenmiştir. Diğer yandan İslamiyet'in Türkler arasında toplu bir kabul görmesi, Türklerin mimari, sanat, düşünce ve edebiyatta yeni bir üslub kazanmalarını sağlamıştır. Buna mukabil Türklerin gazâ, cihân hâkimiyeti gibi mefkûreleri de İslâm dünyasına yeni bir canlılık getirmiştir. İslamiyet sayesinde milli benlik ve kültürlerini koruyan Türkler, Türk-İslâm medeniyetinde çok parlak devirlerin yaşanmasına vesile olmuşlardır.

I. TARİHİ SÜREÇTE TÜRKLERİN KABUL ETTİĞİ DİNLER

A. Gök Tanrı İnancı

Gök Tanrı, Türklerle özgü tek Tanrı'yı ifade eden bir inanç sistemidir. Tanrı, gök ile bütünleştirilmiştir. Bu yüzden semavi olgular yoğun bir etkiye sahip olmuştur. Ama esasında salt gökyüzü ile ilgili bir mânâ ifade etmez. Kök terimi yücelik, enginlik, sonsuzluk ve ululukla da ilgilidir.⁵ Ayrıca Türkler arasında yaygın olduğu dönemde, çağdaş toplumların inançlarına nazaran oldukça gelişmiş bir özelliğe sahiptir. Hatta Hun ve Göktürk devletlerinde, tapınaklarda hakanın katıldığı törenlerle Gök Tanrı'ya ibadet edilir ve kurbanlar sunulurdu.⁶ VI-VIII. yüzyıllar arasında Göktürk Devleti'nin kudretli kağanları, Gök Tanrı'ya o kadar içten ve samimi bir şekilde bağlıydılar ki, Orhun Abideleri olarak bilinen yazıtlarda, Türklerle yardımından ve nimetlerinden dolayı Gök Tanrı'ya şükranlarını ifade ettikleri görülmektedir. Yine bu yazıtlarda, başka inanç ve kültürleri zikretmeden, tek bir ilâhî işaret eden Tanrı kavramını kullanmışlardır.⁷ Türk toplumunda hükümdar ve hakan her zaman karizmatik figürler atfedilerek kutsallaştırılmıştır. Hakanın tavır ve davranışları, genellikle sorgusuz bir şekilde kabullenilmiştir. Dolayısıyla hakan ve ailesinin inanç ve değerleri de Türk toplumu tarafından tatbik edilmiştir. Türkler her şeyin mutlak bir yaratıcısı olduğuna inanarak, Gök Tanrı inancını geleneksel ve özgün bir Türk dini hâline getirmişlerdir.⁸ Türk kağanları, kendilerini tahta çıkaran iradenin Gök Tanrı olduğunu, zaferleri Gök Tanrı'nın inayetiyle kazandıklarına inanmışlardır.⁹ Kut anlayışına tekabül eden bu olay Türk toplumu içerisinde Gök Tanrı tarafından gerçekleştirildiği için kutsal bir değer görmüştür.

B. İlkel Nitelikli İnançlar ve Kültürler

Türkler aynı zaman ve coğrafyada yaşamalarına rağmen bile tek bir dine inanmamışlardır.¹⁰ Türklerin geniş bir coğrafyada yaşaması İslamiyet öncesi kabul

4. Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm (Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri)*, İstanbul 2016, s. 58.

5. Saadetin Yağmur Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Ankara 2020, s. 11.

6. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2005, s. 304; L. N. Gumil'v, *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2011, s. 105-106; Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara 2017, s. 18.

7. Osman Turan, "Türkler ve İslamiyet", *Türkler*, C. 4, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara 2002, s. 291; Kafesoğlu, *Millî Kültür*, s. 309; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara 2017, s. 23.

8. Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 2012, s. 29.

9. Abdülkerim Özyıldın, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", *Türkler*, C. 4, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara 2002, s. 253.

10. İlil Bulgarlarına giden elçilik heyetinin arasında bulunan İbn Fadlân (ö. 922'den sonra)'nın X. yüzyılın ilk yarısında Türkler ve Türk ülkeleri hakkında verdiği bilgiler Türk kavimlerinin farklı inanç ve kültürlerle sahip olduğunu teyit etmektedir. Bk. İbn Fadlân *Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2013, s. 9-11, 14-15, 19-20, 23-24, 46-47; İnan, *Eski Türk Dini*, s. 29.

ettikleri dinlerin çeşitli olmasının esas sebepleri arasındadır. Ayrıca çoğu dönem Türkler arasında yönetici tabaka ile tebaa arasında din farkı da olmuştur. Bazen de yöneticilerin inançları, Gök Tanrı örneğinde olduğu gibi halka tamamen nüfuz etmiştir.¹¹ Ama genellikle bozkır yaşayışına özgü ayrıntıları içeren Totemizm, Animizm ve Natüralizm'in etkisiyle gündelik hayata yansıyan bitki, hayvan, su, atalar ruhu gibi kültlere kutsallık atfedilip inanmışlardır.¹² Nitekim Güneş Kültü, Atalar Kültü, Göğün Ruhu Kültü ve Dağ Kültü gibi inanışlar¹³ bunun bir yansımasını oluşturmaktadır.

Totem ve ongunlar nedeniyle Türklerin pagan bir toplum olduğu özellikle coğrafya kaynaklarına yansımıştır. Ama bu bir yanlış anlamadır. Gerçekte totem veya ongun, genellikle bütün boyun kutsal kabul ettiği bir hayvan veya bitki olmuştur. Türk boylarının başlıca totemi kurt figürüdür. Nitekim bu destanlarda karşılık bulmuştur. Kurttan türeyişe inanılmıştır.¹⁴ Animizm ve natüralizm ise Türklerde ataların ve doğanın ruhlarının ölümsüzlüğüne dair bir inanışa dönüşmüştür. Atalar ruhuna saygı göstermek, ölümden sonraki hayatla bağlantılı olarak kutsal bir kült hâline gelmiştir. Natüralizmi içeren tabiat kültü, dağ, ırmak, göl, pınar, ağaç, kaya, kuş gibi cisimler ise Yer-su terimiyle ifade edilmiştir. Zamanla, özellikle Göktürkler döneminde Orhun Yazıtlarında geçen bilgilere göre Yer-su kültü vatani ve coğrafyayı koruyan ruhları oluşturmuştur.¹⁵ İşte bu kült ve totemlerin varlığı Türklerde puta tapma ile açıklanmaya çalışılmıştır. Fakat bunlar soyut olguları temsil etmektedir. Tonyokuk Yazıtı'nda görüldüğü gibi Umay doğumu temsil etmiş ve analık ruhuna izafe edilmiştir.¹⁶

Eski Türklerin inanç geleneğinde en dikkat çekici ve yaygın kültür Şamanizmdir.¹⁷ Kam ve Bahşı isimleri ile bilinen şamanların ritüelleri bozkır Türk yaşayışında etkili bir unsur olmuştur. Şamanlar yaratılış ve kıyamet efsanelerini kendi motifleri ile süslemişlerdir. Özellikle Tufan Efsanesi ile Nuh Tufanı'nı, Kalgançı Çak adını verdikleri kıyamet zamanı ile de dünyanın sonuna işaret eden kaos sürecini yorumlamışlardır.¹⁸ Bununla birlikte Şaman bir dinî ve ruhanî lider değildir. Sadece doğaüstü iyi ve kötü nitelikli varlıklarla irtibat kuran, hastalara şifa veren, şikâyet ve dileklerin Gök Tanrı'ya ulaştırılmasının vasıtası olan mistik bir karakterdir. Ülgen'in en büyük Tanrı olduğunu dua ve ilâhilerde zikreden Şaman, kozmoloji ile iç içe geçmiştir. Bu yüzden semavî çağrışımın temsilcisidir.¹⁹ Şamanın ve büyücünün tabiatla yakın ilgisi

11. Ahmet Yaşar Ocak, *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul 1983, s. 20.

12. Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1998, s. 139; ayrıca bk. aynı mlf., *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, İstanbul 2005, s. 63, 177, 342.

13. Gumilëv, *Eski Türkler*, s. 103.

14. İbrahim Kafesoğlu, "Eski Türk Dini", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, C. III, İstanbul 1972, s. 2; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Çorum 2006, s. 173.

15. Kafesoğlu, *Millî Kültür*, s. 298-299; Gumilëv, *Eski Türkler*, s. 35, 37, 92; İnan, *Eski Türk Dini*, s. 38-39.

16. Golden, *Türk Halkları*, s. 176; İnan, *Şamanizm*, s. 34.

17. Çok geniş bir alana yayılan Şamanizm bir din kabul edilmemekle birlikte M. F. Köprülü, *Şamanizm'in eski Türklerin dini olarak kabul etmiştir. Ona göre Yesevî, Kalenderî, Rifâî, Haydarî ve Bektaşî gibi tarikatlar Şamanizm'den etkilenmiştir. Bk. M. Fuad Köprülü, "Türk-Moğol Şamanizminin Tasavvufî İslam Tarikatları Üzerindeki Etkisi", çev. Ferhat Tamir, *Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, Ankara 1996, s. 1-8; ayrıca bk. Harun Güngör, "Şamanizm", *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 325.*

18. Kafesoğlu, *Millî Kültür*, s. 300-301; İnan, *Şamanizm*, s. 19, 21.

19. Turan, "Türkler ve İslamiyet", s. 291; İnan, *Şamanizm*, s. 26-27; Ayrıca bk. Mircea Eliade, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, Ankara 2014, s. 325-329.

Yada Taşı²⁰ sayesinde yağmur yağdırma ritüellerinde de görülmektedir. Şamanizm'in kültürel etkisi yüzyıllar boyunca Türkler arasında devam etmiştir. Anadolu'nun fethinden sonra konar-göçer Türkmenler arasında Şamanizm etkisi canlı bir öge olarak süregelmiştir.

C. Yahudilik

Yahudilik, İbrani geleneğini temsil etmesine rağmen bazı dönemlerde bu dine giren milletler olmuştur. Türk kavimleri arasında da örneği mevcuttur. Türklerin kabul ettiği dinler arasında Yahudilikle ilgili çeşitli iddialar olmasına rağmen,²¹ bu dinin sadece Hazarlar ile mahdud olduğu bilinmektedir. Hazarların Yahudiliği meselesi de araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Ne zaman bu dini seçtikleri bilinmemekle birlikte, bir iddiaya göre Bizans'ın zulmünden kaçan Yahudilerin Hazar Devleti'ne sığınması ile ilişkiler başlamıştır.²² Resmî olarak ise Hazar hakanının üç büyük dinin temsilcileri ile yaptığı ilmi istişare sonucu, Yahudilik konusunda ikna olmasıyla hakan ailesinin bu dine girdikleri şeklinde çok da sıhhatli kabul edilmeyen rivayetler vardır. Buna mukabil Hazarların başşehirinde İslâm, Hristiyanlık, Yahudilik dinlerinin ve Gök Tanrı inancının serbestçe işlerini yürüttüğü malumdur. Hatta hakan ailesinin Yahudiliğine rağmen tebaa büyük bir çoğunlukla eski Türk inançlarını ve Gök Tanrı'ya inanmayı devam ettirmiştir.²³ Üç dini ve paganlığı temsil eden yedi tane yargıcın hukuk ve idarî işlerde söz sahibi olduğu kaynaklara geçmiştir.²⁴ Dolayısıyla Hazarlar Yahudiliği meselesinde hakan ailesi ile Hazar Türklerini ayrı tutmak gerekmektedir.

D. Maniheizm ve Budizm

Bazı dönemlerde Türkler arasında bu inançlar yaygınlık göstermiştir. Özellikle Uygurlar Maniheizm'i kabul edince sosyal ve siyasi hayatlarında ciddi değişiklikler olmuştur.²⁵ Esasında Maniheizm VII-VIII yüzyıllar arasında Asya kıtasında propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Fakat Türk devletleri arasında sadece Uygurlara bu inancı 760'lı yıllarda kabul ettirmeyi başarmışlardır. Uygur hakanı Böğü Kağan (öl. 780), Soğdlular arasında yaygın olan Maniheizm'i resmî din ilan etmiştir.²⁶ Her ne kadar Böğü Kağan, Maniheizm'i devlet dini hâline getirmiş olsa da, Uygurlar uzun bir müddet boyunca bu yeni dine sıcak bakmamışlardır. Tam anlamıyla Uygurlar arasında Maniheizm'in yayılması 860 yılına kadar sürmüştür. Din değişikliği sonucunda Uygurlarda ciddi kültürel değişiklikler meydana

20. Yağmur taşı olarak bilinen bu cisim bir dönem iktidar sembolü olduğu gibi, aynı zamanda Türk boyları arasında mücadelelere ve taş ile ilgili çeşitli efsanelerin oluşmasına da neden olmuştur. Bk. S. G. Agacanov, Oğuzlar, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2013, s. 185-187.

21. D. M. Dunlop, Hazar Yahudi Tarihi, çev. Zahide Ay, İstanbul 2008, s. 101-125.

22. İnan, Şamanizm, s. 10.

23. İbn Rüşeh, el-A'lâku'n-Nefise, çev. Ali Fuat Eker, Ankara 2017, s. 158; M. Fuad Köprülü, Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler, haz. M. Hanefi Palabıyık, Ankara 2005, s. 86; Golden, Türk Halkları, s. 283-284.

24. İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014, s. 299; İstahri, Ülkelerin Yolları (Değerlendirme-Metin), çev. Murat Ağan, İstanbul 2019, s. 198; Ayrıca bk. Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 2001, s. 46, 70, 158, 167.

25. Uygurlar sadece Maniheizm'i kabul etmekle kalmamış, Abbâsi Hilafeti'nin zenadika adıyla bilinen harekete karşı aldığı tedbirler neticesinde Bağdat ve civarından kaçan Zerdüş ve Maniheizmîleri himaye etmişlerdir. Claude Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, haz. Nurer Uğurlu, İstanbul 2015, s. 138.

26. Gumilëv, Eski Türkler, s. 459; Golden, Türk Halkları, s. 204.

gelmiştir. Zorunlu bir şekilde konar-göçer hayatı terk etmişlerdir. Alfabeleri değişmiş, iktisadi teşekkülleri hayvancılıktan ziraata geçiş yapmıştır. Müspet netice olarak ise büyük şehirler kurmuşlar, mimarî ve sanatta ilerlemişlerdir.²⁷ Uygurlar ve Oğuzlar arasında, Sâsânîlerin yıkılması ile birlikte, İran'a sığınan Nasturîlerin vasıtasıyla VIII. yüzyılda Hristiyanlığın yayılmasını da zikretmek gerekmektedir. Hristiyanlık diğer din ve inançlardan farklı olarak Türklerin, zamanla Türklük özelliklerini kaybetmelerine sebep olmuştur.²⁸

Maniheizm'de olduğu gibi Budist rahipler de Türk ülkelerinde uzun yıllar boyunca propaganda faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bu çabalar Göktürkler döneminde meyvesini vermeye başlamıştır. Böylece Budizm, Bilge Kağan (öl. 734) döneminde yoğun bir etkinlik göstermişse de, Budizm ve Taoizm tapınakları inşa etmeyi düşünen kağana, Türklerin savaşçılık özelliklerini kaybedeceği ve halkı tembelliğe sevk edeceği gerekçesi ile Bilge Tonyokuk (öl. 726) karşı çıkmıştır.²⁹ Göktürklerin Budizm ile olan münasebetini siyasi sebeplerde aramak gerekmektedir. Göktürklerin o dönemde ilişki içerisinde olduğu devletlerden Sâsânîler Zerdüştiliğe, Bizans Hristiyanlığa ve Çin Konfüçyanizme inanmaktaydı. Herhangi birini tercihe etmeleri, özellikle ticaret hayatında diğer iki devletle olan ilişkilerine zarar verme tehlikesini beraberinde getirmişti.

Yine siyasi sebeplerden dolayı Karluklar, Tabgaçlar, Türgişler ve bazı Hun boyları arasında Budizm'in yayıldığı bilinmektedir. Fakat bu genelde halka yansımamış, aristokrat ve yönetici zümre ile sınırlı kalmıştır. Meselâ Dokuz Oğuzlar Zerdüştiliği benimsemişlerdir.³⁰ Tuna Bulgarları da Hristiyanlığı kabul ederek, zaman içerisinde Türklük özelliklerini kaybetmişlerdir. Genellikle İslamiyet haricinde başka bir dini kabul eden Türk kavimlerinin tamamı için bu sonuç geçerli olmuştur.³¹

II. TÜRKLERİN İSLÂMİYET'İ KABULÜ

A. Türklerin İslamiyet'i Kabul Etme Sebepleri

1. Müslüman Arapların Fetih Hareketleri

Arapların Mâverâünnehir olarak ifade ettiği Türkistan'a ve Hazar çevresine Hz. Osman döneminden itibaren fetih hareketleri başlatılmıştır. Bunda Horasan'ın fethi ile Türk kavimleri ile Arapların doğrudan temas kuruyor olması etkili olmuştur. Türkler ve fatih Araplar bu süreçte genellikle vergi karşılığında anlaşma yoluna gitmişlerdir. Hatta Hz. Osman Türkistan için bir akd yazmıştır.³² Ama esasında Arapların Türk ülkelerine fetihlerle ilerleyişi Emevîler döneminde (661-

27. Köprülü, Türkiye Tarihi, s. 82.

28. Köprülü, Türkiye Tarihi, s. 165; Kafesoglu, Millî Kültür, s. 316.

29. Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi, s. 134; Golden, Türk Halkları, s. 177.

30. Kudâme İbn Cafer, Kitâbü'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi), çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2018, s. 160; ayrıca bk. Sönmez Kutlu, Türkler ve İslâm Tasavvuru, Ankara 2011, s. 38-39.

31. Özeydin, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", s. 253.

32. Ahmed b. Yahyâ el-Belâzuri, Fütûhu'l-Bıldân (Ülkelerin Fetihleri), çev. Mustafa Fayda, İstanbul 2013, s. 468-469.

751) yoğunlaşmıştır. Türkler ve diğer mevalî toplumlar ile olan ilişkilerin gidişatı Emevîlerin Horasan ve Irak valilerinin uhdesine bırakılmıştır.³³ Dolayısıyla valilerin siyasi emelleri ve Arap kabilelerinin iç çekişmesi fetih hareketleri üzerinde ciddi etkilere sebep olmuştur. Ayrıca bu olaylar Türklerin Araplara bakışında da menfi örnek teşkil etmişlerdir. Türkler, sürekli devam eden bu iç çekişmelerden istifade ile Horasan'a inip, Nişabur'a kadar ulaşmışlardır.³⁴ Karşılıklı münasebetlere rağmen, Emevî valileri ve haraç âmillerinin, fetih faaliyetlerini ganîmet arzusuna dönüştürmesi ve aşağılayıcı mevalî politikası³⁵ Türkistan ve Horasan'da İslâmiyet'in yayılmasını zorlaştırmıştır. Emevîler döneminin genel Türkistan politikası, birkaç istisna haricinde bu şekilde sürmüştür.

Kuteybe b. Müslim (ö. 715)'in 705 yılından itibaren Horasan valiliği Türkistan fetihleri için önemli bir safhayı teşkil etmiştir. Her yıl çıktığı seferlerle Buhara, Semerkant, Beykent, Merv, Şâş, Fergana, Esbîcab, Uşrûsana gibi şehirler ele geçirilmiş, Kaşgar'a kadar ulaşılmıştır.³⁶ Emevîlerin fetih politikası gereği, vergi alındığı müddetçe mahalli idareye dokunulmamıştır. Ayrıca Türkler arasında bir birlikten de söz etmek mümkün değildir. Bu hususlar Arapların ilerleyişini kolaylaştırmıştır. Böylece çok kısa sürede Türkistan içlerine kadar ilerleyen Müslüman Araplar, şehir ahalisinin İslâm'ı kabulünde bu kadar hızlı sonuçlar alamamışlardır. Semerkant ve Buhara gibi şehirler yeniden fetihler ve Müslüman olanlara silâh taşıma hakkı verme gibi stratejik adımlar neticesinde ancak fatihlerin inancını sahiplenebilmiştir.³⁷ Burada dikkat edilmesi gereken husus, Arap fetihleri sırasında Türklerin İslâm dini ile değil, Arap orduları ve yöneticileri ile karşılaşmış olmalarıdır.³⁸ Yine de, Kuteybe b. Müslim'in seleflerinden nispeten farklı tutumu ile geniş bir İslâmlaştırma ve iskân sistemi uygulaması Türklerin İslâm dinine sıcak bakmasını sağlamıştır.³⁹

Talas Savaşı (751) Türkler ile Müslüman Arapların ilişkilerini dostane bir aşamaya yönlendirmiştir. Çin'e karşı kurulan Türk-Arap ittifakı sayesinde İslâm medeniyetinin Türkistan'a hâkim olmasının yolu açılmıştır. Dağıntık Türk boyları ise Çin tahakkümü tehlikesinden kurtulmuşlardır. Emevîlerin yıkılıp, Abbâsîlerin kurulması da aynı zamana rastlamaktadır. Bölgeye Arap fetihleri durmuştur. Fakat Türklerle ilişkiler Sâmanîler gibi hânedanlar üzerinden yürütülmüştür.⁴⁰

Türklerin İslâmiyet'i kabulü ile birlikte, maddî cephede değişimlerin tezahürü

33. Emevîler tayin ettikleri Horasan valilerine geniş yetkiler vermişlerdir. Bu nedenle fetih politikaları ve izledikleri siyaset keyfî olmuştur. Bazı dönemlerde Türklerle karşı dostane ilişkiler geliştirilirken, yeni bir valinin Horasan'a hükmetmesi ile bunun kin ve nefrete dönüştüğü dahi görülmüştür. Bk. Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1963, s. 196-197.

34. Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 202-203.

35. Muhammed Âbid Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, s.480-481, 504-505.

36. el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 481-484; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 207; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l-Harac*, s. 96-97; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri*, s. 34; Biçer, *İslâmlaşma Süreci*, s. 53.

37. T. W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi (İslâmın Yayılış Tarihi)*, çev. Hasan Gündüzler, Ankara 1982, s. 216-217.

38. Kutlu, *Türkler ve İslâm*, s. 47.

39. Zekeriyâ Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", *Türkler*, C. 4, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara 2002, s. 264; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2011, s. 50-51.

40. Turan, "Türkler ve İslâmiyet", s. 295; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri*, s. 37-38, 39; Biçer, *İslâmlaşma Süreci*, s. 49; Ayrıca bk. Özyıldırım, "Türklerin İslâmiyet'i Kabulü", s. 247.

çok kısa zamanda sonuçlarını vermiştir. Özellikle İslâm'ın cihad anlayışı ve fetih faaliyetleri Türklerin akınlarıyla bütünleşen bir özelliğe sahipti. Türk cihân hâkimiyeti telakkisi ile İslâm fetihleri bir sentezde buluşmuştur. Dindarlıkları ile temayüz eden Selçuklular, her şeyden önce İslâm medeniyetine yeni bir fetih çağı başlatmışlardır. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması, Selçukluların buradaki iskân ve imar faaliyetlerinin neticesinde gerçekleşmiştir. Gazneli Devleti'nin fetih politikası sayesinde ise Hint alt kıtasında İslamiyet yayılmıştır. Mânevî cephede ise tasavvuf ve bilim-düşünce alanında Türkistan çok parlak bir devri temsil etmiştir.

2. Ticaret

Müslüman tacirlerin Türk ülkelerindeki ve kuzey memleketlerindeki faaliyetleri XI. yüzyılın ilk yarısına kadar sürmüştür. Baltık Denizi'nde bulunan İslâm sikkelerinin 1015 yılı itibarıyla sonlandığı göz önüne alındığında, ticaretin etkisi üç asır boyunca devam etmiştir. Mezkûr tarihte ise Abbâsî Hilafeti'nin mali-idari çöküşünden kaynaklı bir gerileme söz konusudur.⁴¹ Ama bu zamana kadar Türk ülkeleri sürekli Sogdlu ve Müslüman tacir gruplarının alışveriş için gidip geldiği bir yer olmuştur. Meşhur İpek Yolu'nun, Hazar Denizi'nin ve Baltık Denizi'ne uzanan ticaret yolunun Türk ülkelerinden geçmesi, Müslüman tacirlerin sıklıkla bu bölgelere gitmesini sağlamıştır. İpek Yolu'nun bütün güzergâhları fetihler sonucunda Müslümanların kontrolüne geçmiş, âdeta Çin-Hazar hattı İslâm ortak pazarına dönüştürülmüştür.⁴² Türkler, Müslüman tacirlerin alışveriş esnasındaki doğruluk ve dürüstlüklerinin yanı sıra ahlak ve faziletlerine de şahit olmuşlardır. Bu gözlemler, konar-göçer bozkır hayatında ve şehir kültüründe tacirlerin dinine karşı ciddi bir ilgi uyandırmıştır.⁴³

Türkler ticaret ve tüccâr kavramlarına aşinaydılar. İslamiyet'in ise Hz. Muhammed'in nübüvvetinden itibaren ticarî faaliyetleri teşvik eden bir yönü vardır. Ticaret, İslâm medeniyetinin bir iç dinamiğine dönüşmüştür. Müslümanların gündelik yaşayışı, sadeliği ve tertip-düzeni tacirler tarafından tüm dünyaya tanıtılmıştır. İslâm Rönesansı'nın yaşandığı bir dönemde değerli taşlar ve eşyaların ticarî emtia olarak kullanılması da Türkleri, Müslümanların zenginliğine karşı etkilemiştir. Tüccâr kervanları içerisinde Türkistan içlerine kadar giden Müslüman âlimler ve sufler, yerli halka İslamiyet'i tebliğ edip, tanıtmışlardır.⁴⁴ Hazar ve Bulgar ülkesine giden kervan yolu boyunca Müslüman tacirler ile Oğuzlar çeşitli iktisadî ve kültürel münasebetlere girmişlerdir. Kur'an-ı Kerim'i işitip, İslâmî kavramların anlamlarını öğrenmeye başlamışlardır. Kervanlarla sadece mamul eşya taşınmamış, zanaat sahibi ustalar, askerler ve hayvanlarının yanında giden çiftçiler de bölgeye ulaşarak, yerleşmişlerdir. Bunların bir kısmı yerli halk ile evlenmiş, onlarla ticarî ortaklık kurmuşlardır. Sayıları arttıkça, X. yüzyıl İslâm

41. Müslümanların ticarî faaliyetlerinin yerli halkları İslâmlaşması Moğollar devrinde dahi devam etmiştir. Bu dönemde içten fetih aşaması adı verilmiştir. Özellikle uzak doğu bu dönemde İslâmlaşmıştır.

42. İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2011, s. 122.

43. Turan, "Türkler ve İslamiyet", s. 295; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri*, s. 31; Kutlu, *Türkler ve İslâm*, s. 66.

44. Özyayın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", s. 255.

coğrafyacılarının bahsettiği mescit ve medreseleri inşa etmişlerdir.⁴⁵ Böylece Müslüman tâcirler, Türk ülkelerinde bir kültür havzası oluşumayı başarmışlardır.

Ticarî teşebbüsler sonucunda İslâmiyet'le tanışan Türk kavimlerinin başında İtil Bulgarları gelmektedir. Kuzey ticaret hattının geçiş güzergâhı olan İtil Bulgarları, Müslüman tâcirler vasıtasıyla islâm dini ve kültürü ile tanışmışlardır.⁴⁶

3. Sufilerin Faaliyetleri

İslâm medeniyetinde Hicrî birinci asırda şekillenmeye başlayan sufi eğilim Arap fetihlerinin devam ettiği sırada Türkistan içlerine kadar etkisini göstermiştir.⁴⁷ İslâm tasavvuf anlayışı salt Arap-İslâm düşüncesine dayanmamakla birlikte, İslâmiyet'in Türkistan'a ve Uzak Doğu'ya yayılmasında söz sahibi hâline gelmiştir. Türkler arasında, eski bozkır inanç gelenekleri ile İslâmî derviş-münzevi prototipinin benzerlik göstermesi bu süreci hızlandırmıştır.

Nitekim Türklerin kültür hayatında yaygın olan kam, şaman, boy beyi gibi kutsal kabul edilen şahsiyetler, sufi ve derviş karakterlerinde karşılık bulmuştur. Türklerin inandığı Maniheizm, Budizm, Zerdüştilik ve Mazdeizm gibi inançların güçlü bir mistik yöne sahip olması da tasavvufun yaygın hâle gelmesinde rol oynamıştır.⁴⁸ Anadolu tecrübesinde ise bu daha belirgin bir biçimde velî ve evliya kültürüne dönüşmüştür. En ideal örneği ise Ahmed Yesevî (1166)'nin tasavvuf vasıtasıyla Türklerin İslâm dinini kabul etmesini sağladığı faaliyetleri.⁴⁹

Türklerin İslâmlaşmasında tasavvufun bir diğer önemli katkısı konar-göçer Türk kavimlerinin saf ve samimi inançlarına yönelik bir sadeliğe sahip olmasıdır. Yukarıda zikredilen Türklerin tarih boyunca kabul ettiği din ve inanışlar çoğunlukla şehirli kültür içinde aristokratlar ve yöneticilerin tercihi hâline gelmiş, toplum içerisinde geniş kitlelere ulaşamamıştır.

Ama İslâmiyet, tasavvuf ehli örnek niteliğindeki şahsiyetlerin etkisiyle Türkistan ve Anadolu'da rağbet görmüştür. Hatta bu Balkanların XIII. yüzyılda İslâmlaşmasına kadar giden süreci de içine almıştır.⁵⁰ Dolayısıyla Türklerin İslâmlaşmasında tasavvufun etkisi uzun yıllar devam etmiş, fetih ve ticaretin İslâmlaşırma katkısını aşmıştır. Nitekim sufi ve zâhidler, maddî unsurlara dayanan fetih hareketleri ile

45. Fatih M. Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, Ankara 2012, s. 113-114.

46. Kafesoğlu, *Millî Kültür*, s. 208.

47. Türk yurtlarına Arap akınlarının geçiş güzergâhı olan İran'ın İslâmlaşmasında daha IX. yüzyılda tüccar ve sufi kılığındaki İsmailîlerin mesyanik propagandasının etkili olması dikkat çekicidir (Bk. Arnold, *İntişar-ı İslâm*, s. 214-215). Türkler arasında mesyanik hareketlerin çok yaygın olmaması, onların Sünnî İslâmiyet'i daha özgün vasıtalarla kabul ettikleri sonucuna götürmektedir. Şii hareketler Mâverâünnehir'de faaliyet göstermiş fakat genellikle Sünnî ulemanın tepkisiyle karşılaşmıştır (Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s. 130). Bu âlimler şüphesiz Hanefî ve Mâtürîdî ekole müntesiptir.

48. Ocak, *Türkiye ve İslâm*, s. 36; Biçer, *İslâmlaşma Süreci*, s. 71-72; Şeker, *Türklerin İslâm Tasavvuru*, s. 116.

49. Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)*, Ankara 1992, s. 10, 13, 15-16.

50. Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", s. 26; Bu konuda detaylı bilgi için bk. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeleri", *Vakıflar Dergisi*, S. 2, Ankara 1942, s. 279-304; Ahmet Yaşar Ocak, *San Saluk, Popüler İslâm'ın Balkanlardaki Destanı Öncüsü*, İstanbul 2016.

ticari faaliyetlerin sağladığı ortamdan istifade ederek, mânevî fethi başlamışlardır.⁵¹ Türk boyları arasında tasavvuf kadar etkili olan bir diğer husus İran tesiridir. Horasan, Türkistan'dan önce fethedilmiş ve İslamiyet yayılmıştır. İslâm medeniyetinin Türkler arasındaki taşıyıcısı İran kültürü olmuştur. Özellikle edebiyat alanında bu tesir kendini göstermiştir.⁵²

Türklerin alplik, yiğitlik gibi meziyetleri, gâzi ve eren gibi İslâmî istilahlarla yeniden yorumlanmıştır. Cihad anlayışı ile Türk fütihat felsefesi birleşmiştir. Artık Türk ve İslâm cesaret ve mertlik kültürünü temsil eden yeni bir şahsiyet tipi ortaya çıkmıştır. Ata, baba ve kamlar, evliya veya mürşid yerine geçmiştir. Bu tip, mücahit kavramıyla da bütünleşerek, İslâm hâkimiyetinin yeryüzüne yayılması idealini yeniden ve daha güçlü bir karakterle canlandırmıştır. Bu mücadelede artık Gayrimüslim ve zındık olarak adlandırılan Türk boyları da Müslüman Türklerin cihad mefkûrelerinde yerlerini almışlardır.⁵³ Kısa süre içerisinde Müslüman Türkler, Abbâsî-Bizans mücadelelerinde de Anadolu'ya intikal ederek, cihad faaliyetlerinin içinde olmuşlardır. Meselâ, Taberî (öl. 923)'nin kaydına göre, önemli sugûr şehri olan Tarsus'un yöneticiliğini bir dönem Türk asıllı Ebu Süleym Ferec yapmıştır. 786-787 yılında Tarsus'u imar etmiştir.⁵⁴ Nitekim bu şehir daha sonra tasavvufî özelliğe sahip bir ribat haline gelmiştir. Söz konusu bu gâza ve cihad ülküsü Türkistan'dan Anadolu'ya intikal etmiş, Dânişmendîler ve Türkiye Selçuklularından Osmanlılara ulaşmıştır.

4. İnanç Sistemleri Arasındaki Benzerlik

Yukarıda ifade edildiği gibi Türklerin samimi bir şekilde bağlandıkları Gök Tanrı inancı siyasî ve gündelik hayatın en mühim bir parçası hâline gelmiştir. Adeta eski Türklerin geleneksel dini olmuştur. Orhun Yazıtları'ndan Oğuz Kağan Destanı'na kadar yazılı ve şifahi kültürü beslemiştir. Gök Tanrı tasavvuru da semavî dinlerin tek tanrı inancına benzemektedir. Türklerin İslâm'a girişini kolaylaştıran en belirgin özellik bu tek ve ulu varlık anlayışıdır.⁵⁵ Müslümanların tevhit telakkisi Türklerde, İslamiyet'in kendi inançlarına yakın bir din olduğu hissiyatını ortaya çıkarmıştır. İnananların yardımcısı tek ve mutlak yaratıcının olması, kutsal savaş ideolojisi, peygamber, melek, cennet ve cehennem gibi kavramların bazı kültürle aynı anlamı çağrıştırmaları bir benzerliği ortaya çıkarmıştır. Ahiret hayatı, ruhun ebediliği, şehitlik, istiklâl düşkünlük, istişare gibi prensipler, Türklerin inanç sistemine yabancı olgular olmamıştır.⁵⁶ Uçmağ ve Tamu

51. Mistik ve zâhid bir kişiliğe sahip olan Hâllac-ı Mansûr (öl. 922)'ün Türk illerini dolaşması dikkate değerdir. Tibet'e ulaşan Hâllac-ı Mansûr, Şii dâirinin aksine, Arapların meskûn olduğu İslâmlaşmış bölgelerdeki yolları tercih etmiştir. Buralardaki ribatları ve faaliyetlerini yakından görmüştür. Davranış ve öğretileri ile konar-göçer Türklerle tesir etmiş olması muhtemeldir (M. Louis Massignon, İslâm'ın Mistik Şehidi Hâllac-ı Mansûr'un Çilesi, C. I, çey. İsmet Birkan, Ankara 2006, s. 198-199). Hâllac-ı Mansûr İslâm tasavvufunda meşhur bir sufi olması hayatı ile ilgili ayrıntıların çeşitliliğini sağlamıştır. Tıpkı mezkûr sufi gibi Türkistan'ın adım adım gezen ama hakkında bilgi olmayan gezgin sufilere varlığına da işaret etmek gerekmektedir.

52. Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 51-52.

53. Turan, "Türkler ve İslamiyet", s. 296; Kafesoğlu, Milli Kültür, s. 376.

54. Abdülazîz ed-Dûrî, Abbâsîler Tarihi (Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan), çev. Kasım Koç, İstanbul 2020, s. 210; Ayrıca bk. Köprülü, Türkiye Tarihi, s. 139; Yıldız, İslamiyet ve Türkler, s. 101.

55. Kutlu, Türkler ve İslâm, s. 33.

56. Özyayın, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", s. 258.

kavramlarının Müslümanların cennet ve cehennem kelimeleri ile aynı anlamda kullanıldığı bilinmektedir. Türklerde bir peygamber ve resul anlayışı olmaması, İslamiyet'in makul gelmesine engel teşkil etmemiştir.

Müslümanların, hayat ve ölümün Allah'ın iradesinin tezahürü olduğuna dair inançları, Türklerde Gök Tanrı'nın ölüm ve hayatı belirlediği inancı ile aynıdır. Hatta İslâm devletlerinin özellikle Emevî ve Abbâsîlerin, hilâfet ve devlet yönetimi konusunda siyasi söylem olarak sıklıkla kullandıkları sultan ideolojisinin ilâhî kaynağa dayanması,⁵⁷ Göktürklerdeki, Orhun Abideleri'nde geçtiği şekliyle devletin Gök Tanrı'nın isteği ile kurulduğu ve korunduğu inancına çok yakındır. Ayrıca Allah'ın İslâm akaidi ve düşüncesine göre zaman ve mekândan münezze olması, Türklerin ezeli ve edebî Gök Tanrı tasavvuruna uzak bir olgu olmamıştır. Türkler, İslâm'a geçtikten sonra Gök Tanrı ile Müslümanların Allah'ı arasında bir farkın bulunmadığını görmüştür.⁵⁸ Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han (ö. 955)'in bir rüya neticesinde ilahî yardımla Müslüman olması da bu irade ve tecelli anlayışının Türkler arasındaki destanî örneğini oluşturmaktadır.⁵⁹

Eski Türk örfü ile İslâm hukukunun birtakım benzer özelliklere sahip olduğu görülmektedir. İslamiyet, Cahiliye toplumunda kadınlara yönelik tutumu şiddetli bir şekilde eleştirmiş, kadını toplum ve aile hayatında değerli bir konuma yükseltmiştir. Türkler ise zaten kadınlara toplumda ve siyasi hayatta önemli bir rol vermiştir.

B. İlk Türk-İslâm Devleti Meselesi

Türklerin İslamiyet'i kabul etme süreci X. yüzyıla kadar durağandır. Bu tarih itibariyle mahallî hanedanların reislerinin etkisi ile hızlı bir İslâmlaşma dönemi başlamıştır. İslamiyet Türklerin umumî ve millî dini hâline gelmiştir.⁶⁰ Hâlbuki Ömer b. Abdulazîz (öl. 720) zamanında kısmî de olsa 717 senesinde Mâverâünnehir halkından İslâm'a girişler olmuştu.⁶¹ Ama arada Emevîlerin haraç politikaları yüzünden İslâmlaşma süreci yeniden kesintiye uğramıştır. Abbâsî halifesi Mu'tasim-billâh (öl. 842)'in Türkleri Bağdat'a askerî hizmet için götürmesi ile de bir safha daha gelişmişti.⁶² Hatta Türk asker ve komutanlar için 836 yılında Sâmerâ şehri inşa edilerek, hilâfet buraya taşınmıştır. Artık Abbâsîlerde Türk devri başlamıştır. Bağdat'ta ve diğer şehirlerde Türklerin askerî özellikleri ve cesaretleri âlimleri etkilemiş olmalı ki, meşhur Mutezili bilgin Câhiz (öl. 869), Türklerin fazilet, cesaret ve erdemlerine dair bir risaleyi telif etmiştir.⁶³

57. Căbiri, *Siyasal Akıl*, s. 664-665.

58. Turan, "Türkler ve İslamiyet", s. 291, 295; Özaydın, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", s. 253, 258.

59. Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", s. 267.

60. Turan, "Türkler ve İslamiyet", s. 293.

61. Hasan Kurt, "Maveraünnehir'e İslâm'ın Girişi", *Türkler*, C. 4, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara 2002, s. 283.

62. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s. 124, 137.

63. Menâkıbü cündi'l-hilâfe ve Fezâ'ilü'l-etrak adı ile bilinen ve yedi yazma nüshası bulunan bu eser Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bk. Câhiz, *Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017.

Hazarlar, İtil Bulgarları, Tolunoğulları, İhşidiler, Sacoğulları, Karluklar ve Karahanlılar ilk Müslüman-Türk devleti tartışmasının temelinde yer alırlar. Abbâsîlerin hizmetinde bulunan valiler tarafından yarı bağımsız şekilde kurulan devletler ilk Müslüman Türk devleti olma özelliğine sahip değillerdir. Kurucuları Abbâsîlerle askerî ve malî ilişkileri olan kimselerdir. Hâkimiyet bölgelerini Abbâsîler adına yönetmektedirler. Yarı bağımsız olmaları da müstakil bir Türk-İslâm devleti olmalarını engellemiştir. Dolayısıyla bunlar sadece yarı bağımsız ilk Müslüman Türk devletleri olarak ifade edilebilirler.

Yakın zamanlara kadar genel kabul, Müslüman olan ilk Türk kavminin Karluklar olduğuna dairdi.⁶⁴ Fakat Karluklar, ancak 960 senesinde kendi istekleri ile İslâmiyet'i kabul etmişlerdir.⁶⁵ Halbuki daha erken bir dönemde, 642-652 yılları arasında Araplar Bâbü'l-ebvâb olarak bilinen Derbend'i geçerek Hazar ülkesine ulaşmışlardır. Hazarlar içerisinde İslâmiyet'i kabul edenler olmuş, İtil'de bir mescit inşa edilmiş ama İslâmlaşırma faaliyetleri kısa süre içerisinde durmuştur. 740 yılında Hazar hakanının Yahudiliği kabul etmesi ile Müslüman Hazarlar hicrete mecbur bırakılmıştır.⁶⁶ Ama zaman içerisinde Harezm civarından gelen Müslümanların Hazarlarda etkin bir nüfuza sahip olduğu görülmektedir.⁶⁷ Hatta Hazar Müslümanları, Rusların Hazar Denizi etrafındaki Bakü, Gılân ve Deylem gibi Müslüman yerleşim yerlerine yaptıkları tecavüzlerin öcünü almak için Ruslar ile anlaşması olan Hazar hakanına, onlarla harp etmek istediklerini bildirmişlerdir. Hazar Müslümanları mütecaviz Ruslarla yaptıkları savaşta onları yenilgiye uğratmışlar, çok sayıda da esir almışlardır.⁶⁸ 969 yılında da Hazan hakan ailesi, Harezmli Müslümanların etkisi ile Müslüman olmuştur.⁶⁹

Gündelik hayatlarında İslâmî yaşayış şartlarına ağırlık veren Türk devleti olarak İtil Bulgarları dikkat çekmektedir. Muktedir-billâh (öl. 932) döneminde, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra giydikleri kıyafetlerde ve mezar geleneklerinde Müslümanlara benzemişlerdir. İslâm paralarını kullanmayı tercih etmişlerdir. Ülkelerinde mescit ve mektepler inşa etmişlerdir. İmam ve müezzinleri vardır.⁷⁰ 920 yılında İslâmiyet'i anlatmak ve halifenin parası ile yeni bir mescit ile sur inşa etmek amacıyla Abbâsîlere resmî istekte bulunmuşlardır. İbn Fadlân (öl. 922'den sonra)'ın da içinde bulunduğu elçilik heyeti bu talepleri yerine getirmek için İtil Bulgarlarına gitmişlerdir. Nitekim Almış Han'ın oğullarından birinin hac vazifesini yerine getirdiği bilinmektedir.⁷¹

İlk Müslüman Türk devleti konusunda Karahanlı Devleti de öne çıkmaktadır. Karahanlılar döneminde Satuk Buğra Han'ın öncülüğünde Türklerin 960 yılı

64. Kafesoğlu, Millî Kültür, s. 376.

65. Gumilev, Eski Türkler, s. 447.

66. Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 41-42; Kutlu, Türkler ve İslâm, s. 49-50.

67. Şeşen, Türk Ülkeleri, s. 46.

68. Şeşen, Türk Ülkeleri, s. 50.

69. Özyayın, "Türklerin İslâmiyet'i Kabulü", s. 248.

70. İbn Rüşeyh, el-A'lâku'n-Nefise, s. 160; Şeşen, Türk Ülkeleri, s. 84.

71. Turan, "Türkler ve İslâmiyet", s. 295; Şeşen, Türk Ülkeleri, s. 48; Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", s. 268.

civarında büyük kitleler hâlinde Müslüman olmaları bu kanaati güçlendirmiştir.⁷² Müslüman Türk devleti olan Karahanlıların ilk İslâmî dönem edebî eserlerin yazılmasında da etkili oldukları bilinmektedir. Yine Samanîlerin Türklerin İslâmlaştırılmasında önemli rol oynadıkları malûmdur. Gazneliler ise Sünnî doktrini himaye ettikleri gibi İslâm ve Türk kültürünü Hint alt kıtasına yaymışlardır.

İtil Bulgarları ve Karahanlıların İslâmiyet ile olan münasebetleri ve bu ilişkilerin tarihi dikkate alındığında, ilk Müslüman-Türk Devleti olarak İtil Bulgarlarını kabul etmek mümkündür.⁷³ Karahanlılar ise İslâmiyet'i kabul eden ikinci büyük Türk devleti özelliğine sahiptirler.

Türklerin İslâmiyet ile olan en özgün bağı Selçukluların tarih sahnesine çıkması ile başlamıştır. Selçuklular İslâmiyet'e çok samimi bir şekilde inanmışlardır.⁷⁴ Bu dönem sadece Türkleri değil, İslâm medeniyetinin genelini ilgilendiren müspet olayların yaşandığı bir zamandır. Fiili hâkimiyetini kaybeden Abbâsî Hilafeti, Selçuklular vasıtasıyla Şîî tehlikeden kurtarılmış, uzun bir müddettir inhitata uğrayan fetih hareketleri Selçuklular vasıtasıyla yeniden canlanmış, bilim ve düşüncede büyük sistem kurucu âlimler bu ortamda ortaya çıkmıştır. Meselâ Anadolu, asırlar boyunca Arap-Bizans mücadelesine sahne olmuş, Avâsım ve sugûr şehirleri Anadolu'nun fethi için tesis edilmiş, bu bölgelere müstahkem kaleler yapılmıştır. Fakat yeni bir devlet olan Selçuklular, Araplardan çok daha kısa bir süre içerisinde Anadolu'yu fethedip bir Türk yurt hâline getirmişler ve burada İslâmlaşmayı gerçekleştirmişlerdir.

C. Dini Hayatın Dinamikleri

1. Hanefilik

Ebû Hanîfe (öl. 767)'nin fıkıh sistemi Türkler tarafından rağbet görmüş, âdeta vazgeçilmemek üzere sahiplenilmiştir. İnsanî değerler, ahlak ve medenî hayatı ön planda tutan Hanefilik, Türklerin ameli uygulamalarda, hukuk sistemlerinde tercih ettikleri mezhep hâline gelmiştir.⁷⁵ Bunda Ebû Hanîfe'nin Türk asıllı olduğuna dair rivayetler⁷⁶ de şüphesiz etkili olmuştur. Bu büyük imam, Türkistan ve Horasan kültürünü yakından tanıyan birisidir. Hanefilik, imamın talebeleri vasıtasıyla Türkler arasında yayılmıştır. En önemli özellikleri içtihatla re'y (akıl) anlayışını savunmuş olmalarıdır. Türk kavimlerinin Hanefiliğe olan ilgisinin esas sebeplerinin başında ise bu mezhebin özgürlüğe, bilim ve düşünceye çok önem vermiş olması gelmektedir. Hanefilik, muâmelât ve ibadette Türklerin yaşadıkları coğrafyanın fizikî şartlarından dolayı karşılaşılabilecek zorlukları kolaylaştıran fikhî

72. Köprülü, Türkiye Tarihi, s. 125, 147; Ocak, Türkiye ve İslâm, s. 33.

73. Yazıcı, İlk Türk-İslâm Devletleri, s. 41, 111; Özyayın, "Türklerin İslâmiyet'i Kabulü", s. 256. İtil Bulgarlarının Müslüman olmalarıyla ilgili görüşler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sefer Solmaz, İbn Fazlan Seyahatnamesine Göre İtil Bulgarları, Konya 2018, s. 28-42.

74. V. Barthold, Mogol İstilasına Kadar Türkistan, haz. Haklı Dursun Yıldız, İstanbul 2019, s. 317; Golden, Türk Halkları, s. 259.

75. Kafesoğlu, Milli Kültür, s. 377.

76. Kutlu, Türkler ve İslâm, s. 92.

çözümleri barındırmıştır. Türkistan, İslâmiyet'ten önce şehirleşmeye başlamıştır. Yukarıda belirtildiği gibi İslâm fetihleri şehirlerin ele geçirilmesi ile gerçekleşmiştir. Yani konar-göçer bir toplumun yanı sıra şehirleşme oranı da fazladır. İslâmiyet'e giren Türkler peyderpey şehir kültürüne uyum sağlarken, karşılaştıkları zorlukların üstesinden Hanefiliğin sunduğu pratik çözümleri sayesinde gelmişlerdir. Diğer bir husus ise Hanefiliğin, İslâm'a ters düşmediği müddetçe örfü, bir hukuk yorumu olarak görmesidir.⁷⁷ Meselâ Hanefî fihhına göre, diğer mezheplerin aksine bazı durumlarda Kur'ân'ın ve duaların Arapça haricinde bir dil ile okunabileceğine müsaade edilmiştir.⁷⁸ İman meselesi oldukça basit bir yorumla açıklanmıştır. İmanın bir gereği olarak tevhit anlayışında dil ile ikrar ve kalp ile tasdik yeterli görülmüştür.⁷⁹

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin Türkistan şehirlerinde kadı, müftü gibi görevlere getirilmeleri bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Burada Abbâsî Hilâfeti'nin Türkistan politikasına da dikkat çekmek gerekmektedir. Özellikle halife Hârûnürreşîd (öl. 809) ve onun siyaset teorisini Kadî Ebû Yûsuf (öl. 798)'un siyaset ve din anlayışları bu politikayı şekillendirmiştir. Nitekim Kadî Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'nin gözde talebelerindendir.⁸⁰ Ebû Hanîfe'nin talebelerine görev verilmesinin sağlayan kişi muhtemelen Ebû Yûsuf'tur. Mâverâünnehir ve Horasan'da müstakil bir hâkimiyet süren Sâmânîler, Abbâsîlerin bu Sünnî ideolojisini Türkistan'da devam ettirmişlerdir. Hanefîlik böylece bölgeye yerleşmiş, Türkler bu mezhebin etkisinde İslâmiyet'e girmişlerdir.⁸¹

Türkistan şehirlerinde bilim ve düşüncenin parlak bir devir yaşaması Hanefî mezhebinin hoşgörü ve özgürlük anlayışı ile doğrudan ilgilidir. Hârîzmî (öl. 847) Buhârî (ö. 870), Müslim (öl. 875), Tirmizî (öl. 892), İbn Sînâ (öl. 1037), Bîrûnî (1067) gibi âlimler bu ortamda yetişmiş ve eserlerini vermişlerdir.⁸² Daha da önemlisi, Hanefî mezhebinin klâsikleri bu dönemde ve coğrafyada telif edilmiştir. Ayrıca tasavvufun Türkistan'da etkili olması X. yüzyıl boyunca Merv ve Belh gibi şehirlerde Hanefîleri tanımlarken zâhid, sufi ve âbid gibi kavramların birlikte kullanılmasıyla doğrudan ilgilidir. Ebû Hanîfe de Türkistan'da olduğu gibi Anadolu'da da velî makâmında sufi karakter ile özdeşleştirilmiştir. Aynı şey İmam Mâtürîdî (öl. 944) için de geçerli olmuştur.⁸³ Ebû Hanîfe'nin fıkıh anlayışı Türk toplum yapısına ve devlet felsefesine uygundu. Akıl, hürriyet, istişare, örf ve

77. Kutlu, *Türkler ve İslâm*, s. 104.

78. Ignaz Goldziher, *İslâm'da Fıkıh ve Akaid (Le Dogme Et La Loi De L'Islam)*, çev. İlhan Başgöz, Ankara 2004, s. 69.

79. Fatih M. Şeker, *Selçuklu Türklerinin İslâm Tasavvuru*, İstanbul 2011, s. 448.

80. Salim Ögüt, "Ebû Yûsuf", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 260. Ebû Yûsuf, halife Hârûnürreşîd'i eyaletlere gönderilen vergi memurlarının seçimi konusunda ciddi bir uyandı bulunmuştur. Fakih, âlim ve ehl-i rey ile istişare edebilecek, hak ve helal-haram ayırma önem veren dindar kimseleri bu göreve getirmesini tavsiye etmiştir. Ayrıca mezalim divanları kuranak halkın şikâyetleri ile yakından ilgilenmesinin faydalarını anlatmıştır (Kadî Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâç*, çev. Ali Özek, İstanbul 2019, s. 173, 179). Ebû Yûsuf'un bu tavsiyesi İslâmiyet'le yeni tanışan bir toplumun yöneticilerin, özellikle halk ile sürekli bir araya gelen harâç âmillerinin örnek olması açısından oldukça önemli bir husustur. Emevîler zamanında bazı bölgelerde vergi toplamada aşırıya gidilerek, Türk yöneticiler bile aşılanmıştır. Bk. Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", s. 265.

81. Şeker, *Türklerin İslâm Tasavvuru*, s. 281.

82. Sarıçam- Erşahin, *İslâm Medeniyeti*, s. 232.

83. Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü (Din-Yorum-Dindarlık)*, der. ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, İstanbul 2018, s. 370; Şeker, *Selçuklu Türkleri*, s. 512.

âdetlere önem vermesinin yanı sıra devlet otoritesinin kutsallığına ve mecburiyetine de vurgu yapmıştır.⁸⁴

Sâmânîlerin dini politikaları sayesinde Türkistan'a yerleşen Hanefilik, bu devletin 1005 yılında yıkılması ile Karahanlıların himayesinde Türklerin dinî hayatını şekillendirmeye devam etmiştir.⁸⁵ Büyük Selçukluların kuruluşu ile de, Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu müşterek Sünnî ideolojisi Hanefiliğin Türkler arasında iyice yaygınlaşmasını sağlamıştır. Türk hükümdarlar, Hanefiliği derin bir bağ ile kabul etmişlerdir. Bu sayede İslâm düşüncesini tehdit eden Râfîzî-Bâtınî hareketlerin yayılmasına mâni olunmuştur.⁸⁶

2. Mâtürîdîlik

Semerkant âlimlerinin reisi (reisü meşâyihî Semerkand) unvanıyla tanınan İmam Mâtürîdî'nin geliştirdiği itikadî mezhep olan Mâtürîdîlik Türk kültürü ile bütünleşmiş, iç içe geçmiştir. Müslüman olan neredeyse tüm Türk kavimleri ve Mâverâünnehir bölgesi Mâtürîdî ekolü benimsemişlerdir. Bu hususta İmam Mâtürîdî'nin Türk olması etkili olmuştur ki, kendisi bizzat, Mâtürîdîliğin tüm Türkistan'a yayıldığı Semerkant'ta gazâ faaliyetlerini teşvik etmiş, ribatlarda gazâ hukukunu öğretmiştir. Nitekim Türkler Anadolu'ya geldiklerinde gâzî unvanını çoktan kullanmaya başlamışlardır.⁸⁷ Türkler ideallerini, millî benliklerini ve ruhlarını Mâtürîdîlikle İslâm'a uyarlamışlardır. İmam Mâtürîdî cihadi İslâm'ın esas prensipleri ve şartları arasında saymıştır.⁸⁸ Türk cihân hâkimiyeti mefkûresine hiç de yabancı olmayan bu husus kültür ve din ilişkisi ile yeni bir mânaya bürünmüştür. Muhtemelen Mâtürîdîliğin Türkler tarafından samimi bir şekilde sahiplenilmesinin sebebi, Türk düşüncesi ve kültüründen mülhem olmasından dolayıdır. Türkler arasında Şîî fırkaların, Haricî-İbadi ekollerin tutunamaması da yabancı kültür görülmesinden kaynaklanmaktadır.

İmam Mâtürîdî'nin en mühim özelliği Türk kültürü içerisinde yetişmiş olmasıdır. Türkçe konuşup, eserlerinde Türkçe'den bahsetmesi, yaşadığı bölgede itibar ve saygınlık kazanmasını sağlamıştır.⁸⁹ Mâtürîdî ekolden gelen Türkistan âlimleri, bu mezhebi kurumsallaştırıp, zengin bir edebî ve kelâmî tedvin faaliyeti ile Balkanlar ve Kafkasya'ya kadar ulaştırmışlardır.⁹⁰ Mâtürîdî ekole müntesip gezgin sufilere de bu mezhebin intikalinde etkili olduğu bilinmektedir.

Mâtürîdîlik dini öğrenme ve anlamada akli birincil kaynak olarak görmüştür. Bu açıdan Ebû Hanîfe'den sonra Türkler arasında ikinci defa din ve akıl arasındaki bağ İmam Mâtürîdî tarafından sistemleştirilmiştir. Siyaset, hukuk, coğrafya alanlarında pratik ve akli temele oturması, katı kurallardan uzak olması Türk coğrafyalarında

84. A. Vehbi Ecer, "Büyük Türk Bilgini Mehmet Mâtürîdî ve Türk Kültürünü Destekleyen Görüşleri", Hikmet Yurdu, III/6, Temmuz-Aralık 2010, s. 93.

85. Şeker, *Türklerin İslâm Tasavvuru*, s. 283.

86. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 49-50.

87. Kutlu, *Türkler ve İslâm*, s. 103, 126.

88. Şeker, *Selçuklu Türkleri*, s. 30-31.

89. Ecer, "Büyük Türk Bilgini Mehmet Mâtürîdî ve Türk Kültürünü Destekleyen Görüşleri", s. 100-101.

90. Sönmez Kutlu, *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar*, İstanbul 2017, s. 38-39.

yüzyıllardır bu iki mezhebin kazandığı konumu göstermektedir. Her ne kadar Selçuklular döneminde Türkistan'da Eş'arî kelâm ekolü de etkili olmaya başlasa da, Mâtürîdîliğin yaygınlığına ulaşamamıştır.⁹¹ Ayrıca İmam Mâtürîdî'nin yazmış olduğu Sünnî kelâm klâsîği Kitâbü't-Tevhîd ve tefsir kitabı olan Te'vîlâtü'l-Kur'ân isimli eserler Türkler arasında akılcı düşüncenin etkin bir rol oynamasını sağlamıştır. Ayrıca bu eserleri ile Karâmita'nın temsil ettiği Bâtınî propagandaya karşı da mücadele etmiştir. İmam Mâtürîdî ve talebelerinin temsil ettiği Sünnî ülemâ, Türkistan'ın Şiîleşmesini engellemişlerdir. Mâtürîdîler, özellikle Karahanlı Devleti'nde bürokrasi ve dinî kurumlarda nüfuza sahip olmuşlardır.⁹²

Türkler arasında Hanefîlik ve Mâtürîdîlik birlikte yayılmıştır. Bunda Türkistan âlimlerinin ve imamların talebelerinin her iki sisteme bağlılığı etkili olmuştur. Buhara, Semerkant, Merv ve Belh gibi şehirler kitap ve sünnet esasına dayalı, akli temel alan Hanefî-Mâtürîdî mezheplerinin en gelişmiş merkezi hâline gelmişlerdir.⁹³ Mukaddesî (öl. 1000) gibi coğrafyacıların eserlerinde İmam Mâtürîdî'nin çağdaşı olan Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin ilmi birikiminden övgü ile söz edilmekte, halkın ve yöneticilerin ilim ve âlimlere verdiği değerden şitâyîşle bahsedilmektedir.⁹⁴

Mâtürîdî kelâm geleneğinin nüfuz ettiği Türkistan şehirleri, bilim ve kültür merkezleri hâline dönüşmüştür. Camii, medrese, ribat, tekke ve zaviye gibi yeni inşa edilen mimarî eserlerle dikkat çekmeye başlamıştır. Mâtürîdîlik geniş bir coğrafyada etkili olmuş, sadece kelâmî faaliyetlerle sınırlı kalmamıştır. Türk Müslümanlığı adı verilen özgün bir İslâm tasavvurunu şekillendirmiştir. Ahmed Yesevî, Hacı Bektâş-ı Velî (öl. 1271 ?), Yunus Emre (öl. 1320 ?) gibi mutasavvıfların, Fârâbî (öl. 950) ve İbn Sinâ gibi filozofların yetişmesini sağlamıştır. Selçuklular ve Osmanlılarda bilim ve düşüncenin yüksek bir seviyeye ulaşmasına zemin hazırlamıştır.⁹⁵

3. Tasavvuf

Türkler İslâmiyet'in en özgün yorumunu tasavvufî hayatta yaşamışlardır. Kaynağını vahdet-i vücud anlayışından alan bu mistik-sufî gelenek Türkistan ve Horasan'da çok yaygın bir hâle gelmiştir. Elbette Türkler arasında mistik öğretileri ve İslâm inançlarını sade bir hâlde yayan ozan ve ata ismiyle bilinen kimseler de vardı.⁹⁶ Fakat örgütlü bir şekilde XI. yüzyıldan itibaren Türk-İslâm ülkelerinde tarikatlar etkili olmaya başlamıştır. Tekke, zaviye ve hankâhlar bu gelişme sonucunda Türklerin sosyal hayatında ön plana çıkmıştır ve karmaşık dinî sisteme uyum sağlamada zorluk çeken Türkmen kitleleri arasında rağbet görmüştür.⁹⁷ Türkistan'da Yesevîlik, Kadirîlik,

91. Goldziher, İslâm'da Fıkıh ve Akaid, s. 126; Kutlu, Türkler ve İslâm, s. 141.

92. Karahanlılar ve Mâtürîdî ülemâ'nın ilişkileri hakkında detaylı bilgi için bk. Ömer Soner Hunkan, "Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nın Dinî Siyaseti'nde Mâtürîdî Âlimlerin Rolü", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, XVIII/2, Aralık 2016, s. 377-393.

93. Ocak, Türkiye ve İslâm, s. 41.

94. Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, İslâm Coğrafyası (Ahşenü't-Takâsım), çev. Ahşen Batur, İstanbul 2015, s. 267, 283, 333 Şeker, Türklerin İslâm Tasavvuru, s. 281; Ecer, "Büyük Türk Bilgini Mehmet Mâtürîdî ve Türk Kültürünü Destekleyen Görüşleri", s. 98.

95. Kutlu, Türk Müslümanlığı, s. 91-92.

96. Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 50; Kutlu, Türkler ve İslâm, s. 167.

97. Kafesoğlu, Millî Kültür, s. 381.

Rifâilîlik ve Kübrevîlik etkinlik gösterirken, Anadolu'da Ekberîlik, Mevlevîlik, Nakşibendîlik, Evhadiyye ve Bektaşîlik gibi tarikatlar Türk sufliliğinde rol oynamıştır. Kalenderîlik, Haydarîlik gibi Rafizî nitelikte sayılan tarikatlar da, Anadolu'da faaliyet göstermelerine rağmen belli bir zümrede kısmî karşılık bulmuştur.⁹⁸ Belki de, Yesevîliğin içerisine sızarak konar-göçerlere ulaşmıştır.

Türkistan'da Hanefîlik-Mâtürîdîlik doktrinlerinin akıl ve hikmet gibi olgulara atfettiği rolün bir sonucu olarak Türklere özgü bir tasavvufî geleneğin teşekkülünden söz etmek mümkündür. Bu eğilim, Türk dindarlığını temsil eden Yesevîlik ile ilk örneğini vermiştir. Ahmed Yesevî tarafından öğretileri belirlenen Yesevîlik insanı ön plana alıp, toplumun erdem ve ahlakını geliştirmeyi mistik düşünce ile bütünüştürmüştür. Yesevîlik münzevî bir yaşayıştan ziyade gazâ ve cihadın kutsallığını savunmuştur. Yesevî müritlerin bu karizmatik özelliği menkabelere konu olmuştur. Çok uzun yıllar boyunca Ahmed Yesevî'nin, İslâm'a yeni giren Türklerin ahlak ve erdem değerlerini yükseltebilmek için yazdığı Dîvân-ı Hikmet Türkler arasında en çok okunan edebî-tasavvufî eser olma özelliğini muhafaza etmiştir.⁹⁹ Bu anlamda Yesevîlik Türk millî tarikatına dönüşmüştür. Ahmed Yesevî'nin Hanefî olması, öğretileri ve tavsiyelerinin Türk boylarının yaşadığı çok geniş coğrafyalara hızlı bir şekilde yayılmasını sağlamıştır. Ahmed Yesevî'nin halifeleri dört bir yana giderek, bu bölgelere Yesevîliğin yerleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Anadolu'ya gelenler içerisinde bulunan Hacı Bektâş-ı Velî gibi Yesevî babaları, Bektâşî-Alevî kültürü adıyla burada yeni bir geleneğin başlamasında rol oynamışlardır.¹⁰⁰

Anadolu'nun fethinden sonra, bu coğrafyanın Türkleşmesi ve İslâmlaşması fetih süreci kadar hızlı olamamıştır. İskân faaliyetleri zaman almıştır. Genellikle konar-göçer hayata devam eden Türkler, Mevlevîlik, Nakşibendîlik, Kübrevîlik ve Ekberîlik gibi daha çok şehir kültürüne hitap eden tarikatlara mesafeli durmuşlardır. Ama Yesevîlik onların saf ve samimi iç dünyalarına ve yaşayış biçimleri üzerinde derin bir etki göstermiştir. Bu hususta boyları ve bölgeleri gezen Yesevî şeyhleri ve dervişlerinin rolü büyüktür. Sadece Anadolu ile sınırlı kalmamış, Horasan Erenleri, Alperen gibi unvanları taşıyan Yesevî müridleri Balkanlara kadar tekke ve zaviyelerini inşa ederek, bölgenin İslâmlaştırılmasına katkı sağlamışlardır. Anadolu Müslümanlığının ve Türk kültürünün esas unsurunu Türkistan merkezli sufi gelenek oluşturmuştur.¹⁰¹ Dolayısıyla Türklerin XII. yüzyıldan itibaren İslâm dini olan münasebetlerinin mimarı Yesevîlik olmuştur. Yesevîlik, Osmanlılar döneminde Bektaşîliğe dönüşmüştür. Ama XVIII. yüzyıla kadar gelenekleri devam etmiştir.¹⁰² Yesevîliğin Anadolu'ya bir diğer etkisi de Türkiye Selçukluları zamanında bir esnaf teşkilâtı olarak tesis edilen Ahîlik üzerindeki manevî nüfuzudur. Teşkilâtın kurucusu

98. Kafesoğlu, Milli Kültür, s. 383.

99. Basit bilgileri ihtiva eden bu eser, Hallâc-ı Mansûr, Muhyiddin İbnü'l-Arabî (öl. 1240), Şehâbeddin es-Sühreverdî (öl. 1234) vb. gibi diğer sufi gelenek temsilcilerinin yüksek seviyede doktrinler içeren ağır metinlerinden ayrılmaktadır. Bu haliyle konar-göçer boylar arasında kolayca anlaşılabilir olmuştur. Ahmet Yaşar Ocak, Türk Sufiliğine Bakışlar, İstanbul 2018, s. 64; Ecer, "Büyük Türk Bilgini Mehmet Mâtürîdî ve Türk Kültürünü Destekleyen Görüşleri", s. 92.

100. Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 76-77, 79, 127.

101. İrene Melikoff, Uyur İdik Uyardılar (Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları), çev. Turan Alptekin, İstanbul 1994, s. 151; Ocak, Türk Sufiliği, s. 29, 36.

102. M. Fuad Köprülü, "Ahmed Yesevî", 1A, C. I, İstanbul 1940, s. 213; Ocak, Türk Sufiliği, s. 47.

Ahî Evren, Yesevî terbiyesi ile yetişmiştir.¹⁰³ Ahî Evren, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasına bir katkı olarak Türkmenlerin meslek edinip, şehirlerde iskânı için çok çaba göstermiştir.¹⁰⁴

Anadolu ile ilgili arşiv malzemelerinde ve halk tahayyülünde sıklıkla karşılaşılan bazı zümreler, Türklerin tasavvufî hayatını ortaya koymayı kolaylaştırmaktadır. Bunların başında Türkistan Erenleri, Horasan Erenleri ve Rum (Anadolu) Erenleri gelmektedir.¹⁰⁵ Yesevîlik Türkistan ve Horasan sufiliğini terkip ederek, Anadolu tasavvuf geleneğini oluşturmuştur.¹⁰⁶ Zamanla tekke ve zaviyeler kurularak, sufi İslâm yorumu yaygınlık kazanmıştır. Yunus Emre, Hacı Bektâş-ı Veli, Sarı Saltuk (öl. 1297-98), Hacı Bayrâm-ı Veli (öl. 1430), Otman Baba (öl. 1478), Taptuk Emre (öl. ?) gibi şahsiyetler bu tekke geleneğinin temsilcileri olmuşlar ve Türk boyları arasında rağbet görmüşlerdir. Menâkıbnâme, velâyetnâme gibi edebî bir geleneğin de oluşmasında etkili olmuşlardır.¹⁰⁷ Öte yandan Kalenderîlik ve Haydarîlik gibi sapkın topluluklar olarak nitelenen derviş zümrelerinin, Anadolu'da faaliyet gösterdikleri bilinmekle beraber, Yesevîlik merkezli Türk sufiliği üzerindeki etkisi kısmî boyuttadır. Bunlar genellikle Moğol istilası sonrasında ve erken Osmanlı döneminde yoğunluk kazanmışlardır.¹⁰⁸

Selçukluların inkırazı ile birlikte, Anadolu'da uzun yıllar tasavvufî hayattan siyasete etkisini gösteren tasavvufî karakterli zümreleri, eski Türk örf ve geleneklerini Anadolu'ya taşıyan bir Türkmen boyuna mensup olan Âşıkpaşazâde (öl. 1484'den sonra), kendi adını taşıyan eserinde (Âşıkpaşazâde Târîhi) kaydetmektedir. Buna göre, Anadolu'da Abdalân-ı Rum, Ahîyan-ı Rum, Bâciyân-ı Rum ve Gâziyân-ı Rum faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.¹⁰⁹ Gâziyân-ı Rum, Anadolu'da cihad geleneğini muhafaza etmiştir.¹¹⁰

4. Veli-Evliya Kültü

Türklerin İslamiyet'i eski inanç ve geleneklerine göre yorumlaması, konar-göçer kültürün bu din içerisinde devam etmesine yol açmıştır. Bilindiği gibi eski Türk inançlarında tabiat ve ataların mânevî gücünün toplum ve olaylar üzerinde etkili olduğuna inanılmıştır. İdealize edilen bu sistem İslâmî döneme intikal etmiştir. Türklerin yaşadığı her yere de taşınmıştır. Tasavvufun da etkisi ile motif ve kavramlar birbirleriyle özdeşleştirilmiştir. Böylece evliya kültü, mitolojik ve geleneksel bir boyutta Türk Müslümanlığının sembolü hâline dönüşmüştür. Türk varlığından söz edilen her yerde bunun izine rastlamak mümkündür.¹¹¹

103. Kutlu, Türkler ve İslâm, s. 179.

104. Mikail Bayram, Selçuklular Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler, Konya 2007, s. 50.

105. Melikoff, Alevilik-Bektaşilik, s. 160. Eren veya derviş ismi ile bilinen bu kişilerin, Ortaçağ'da halk İslâmı'nın en üstün sembolü olduğu varsayılmaktadır. Bk. Ahmet T. Karamustafa, Tanrının Kural Tanımaz Kullan, İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550), çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2018, s. 17.

106. Ocak, Türk Sufiliği, s. 37.

107. Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 80.

108. Karamustafa, Derviş Toplulukları, s. 77, 81-86; Bu zümreler, Anadolu'da yaygın faaliyet göstermelerine rağmen çoğu zaman yöneticiler ve halk tarafından tepki ile karşılanmışlardır. Bk. Rauf Kahrman Ürkmez, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Tasavvufî Zümreler, Konya 2020, s. 282.

109. Gâziyân-ı Rum, Abdalân-ı Rum ve Ahîyan-ı Rum zümrelerinin faaliyet ve misyonları ile ilgili bir değerlendirme için bk. Şeker, Selçuklu Türkleri, s. 137-145, 356-371.

110. Melikoff, Alevilik-Bektaşilik, s. 160; Şeker, Selçuklu Türkleri, s. 138.

111. Ocak, Türk Sufiliği, s. 72.

Yeni fethedilen Anadolu'da atalar kültü ve aziz kültü üzerine evliya kültü inşa edilmiştir. Kutsallık ve saygınlıkla bu külte samimi bir bağ kurulmuştur.¹¹² Kuvvetli bir iştiaak ile halk tahayyülü etkilenmiştir ki, Antik, Helenistik ve Roma dönemlerinden kalan aziz mezarları ve manastırları kutsallaştırılmış, zamanla da İslâmî kültüre aktarılmıştır.¹¹³ Diğerinin mirasına sahip çıkma açısından önemli olan bu olaylar, Hanefî-Mâtürîdî geleneğin insana ve tabiata verdiği değer ile açıklanabilir.

5. Medrese ve Vakıflar

Türkler Hanefî-Mâtürîdî ekollerle ilmi bir boyutta tanışmıştır. Türkistan şehirlerine gelen fakih, kadı ve müftü gibi Hanefî-Mâtürîdî âlimler, medreselerin teşekkülünden önce, ihtisaslarını tamamlayıp icazet usulü ile yetkin bir konuma ulaşmışlardır. Medreselerin kurulması ile birlikte de bu usul kurumsallaşmış ama netice itibariyle aynı özelliğini muhafaza etmiştir. Fıkıh ihtisasını tamamlayan Hanefî-Mâtürîdî âlimler medreselerde görev yapmışlardır. Türkistan'da Karahanlılar ile birlikte medrese eğitiminin temelleri atılmıştır. Türkistan'daki bu medrese geleneği yeni fethedilen yerlere de taşınmıştır. Selçuklular ile birlikte bir devlet politikası hâline getirilerek Nişabur ve Bağdat'ta Nizamiye Medreselerinin kurulması, İslâm dünyasındaki birçok yerde yeni bir ilmi faaliyetin zuhuru zemin hazırlamıştır.

442

Türk fetihlerinden sonra Anadolu'da kurulan medreseler, Türkistan'da olduğu gibi fıkıh, hadis, kelâm ve tefsir gibi dinî ilimlerin yanı sıra tabii bilimlere de müfredatında yer vermiştir.¹¹⁴ Böylece Türklerin ilmi bir İslâm yorumu geliştirmesi de mümkün olmuştur. Başta Nizamiye Medreseleri olmak üzere, Türk devletlerinin dinî politikası sonucu kurulan medreseler rihle adı verilen ilmi hareketliliği de Müslüman memleketler arasında hızlandırmışlardır. Bağdat, Kahire, Şam, Halep, Konya, Kayseri gibi şehirlerdeki medreselere Endülüs, Sicilya, Mağrib ülkelerinden âlimler gelerek medrese eğitimi almışlardır.

Anadolu'da medresenin en önemli fonksiyonu Türkleşme ve İslâmlaşmadaki üstlendiği roldür. Fetihlerle ele geçirilen şehirlerde Türk düşüncesinin fikhî boyutunun temelleri atılmıştır. Türkistan geleneği devam ettiği için medreselerde, İslâm dünyasının diğer memleketlerinde olduğu gibi âlim-sufî ayrımı yapılmamıştır. Medreseler, şeyh ve müritlere zaviye ve hankâh hizmeti verip, zikir ve hücre için gerekli mekânı sağlamışlardır.¹¹⁵ Bu durum Türklerin İslâm tasavvurunun bir yansımasıdır.

Türklerin vakıf kurumlarını tesis etmeleri, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması ile bağlantılı görünmektedir. Bunun zemininde de Hanefî-Mâtürîdî anlayışın ve Türk kültürünün etkili olduğu söylenebilir. Hoşgörü, merhamet, yardım gibi sosyal dayanışma geleneği bir vakıf müessesesine ihtiyacı ortaya

112. Ocak, Türkiye ve İslâm, s. 51.

113. Anadolu'daki çeşitli aktarım örnekleri için bk. F. W. Hasluck, Sultanlar Zamanında Hristiyanlık ve İslâm, C. I, çev. Tımuçin Binder, İstanbul 2012, s. 17-24, 25-30, 46-57, 60-66.

114. Sarıçam-Erşahin, İslâm Medeniyeti, s. 232.

115. Gary Leiser, "Osmanlılardan Önce Medrese ve Anadolu'nun İslâmlaşması", İslâm'ın Klasik Çağında Hukuk ve Eğitim (George Makdisi Anısına), ed. Joseph E. Lowry-Devin J. Stewart-Shawkat M. Toorawa, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2019, s. 195, 197-198.

çıkarmıştır. Orhun Abideleri'nde geçen "aç halkı doyurmak, çıplak halkı giydirmek" gibi vazife bilinen işler ve han-ı yağma ile toy gelenegindeki halkın refah ve huzuruna yönelik ilkeler,¹¹⁶ İslami dönemde vakıflar aracılığı ile sistemleştirilmiştir. Eski Türk devlet geleneginde halkı doyurmak ve giydirmek hakanın vazifesiyken, Müslüman Türk devletlerinde de benzer şekilde vakıflar tesis edip, toplumun hizmetini amaç edinmek ümerâ ve hanedan ailesinin görevi olmuştur. Selçuklular döneminde yaygınlaşan vakıf kültürüne kervansarayları da eklemek mümkündür. Yolculara, kimsesizlere, tâcirler ve âlimlere bu kurumlar vasıtasıyla sahip çıkılmıştır.

Sonuç

Türk kavimleri çeşitli dinlere, inançlara ve kültürlere sahip olmuşlardır. Ama bunlar içerisinde etkisini devam ettiren ve genele yayılan tek din İslamiyet'tir. Diğer inançlar ve kültürler, özellikle de Şamanizm, İslamiyet'in içerisinde bir kültür ögesi şeklinde devam etmiştir. İslamiyet, Türklerin kültürel zenginliğini kısıtlamamış, aksine diğer medeniyetlerin ve kültürlerin Türkler üzerindeki nüfuzuna müsaade etmiştir. Kültürel etkileşimin örnekleri oldukça fazladır.

Türklerin İslamlaşma süreci çeşitli safhalara ayrılmaktadır. İlk safha İslam fetihlerinin Türkistan içlerine kadar ulaştığı dönemi kapsamaktadır. Türkler yeni bir din ve medeniyet ile tanışma aşamasına girmişlerdir. Ama burada doğrudan İslamiyet'in ilkeleri ve değerler sistemi ile değil, onu yanlış aktaran Emevî memur ve komutanlarının ihtirasları ile karşılaşmışlardır. Böylece Mâverâünnehir'in İslamlaştırılması kesintilere uğrayarak devam etmiştir. Irak'ın tamamı, Horasan'ın bir kısmı hulefâ-yi Râşidîn döneminde (632-661) fethedildiği için, Türk kavimlerinin ganimet ideolojisini politika hâline getiren Emevîlerle olan çatışmaları bu coğrafyada yaşanmamıştır. Horasan kavimleri Türklerden çok daha kısa süre içerisinde İslamiyet'i benimsemişlerdir.

İkinci safha ise fetihler sonucunda Türklerin İslamiyet'i kabul etmesi ile devam etmiştir. Burada fetihlerin etkisini de aşan etkileşim tâcirler ve sufiler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Üçüncü safha ise Türklerin İslamiyet'i yayma politikası ile hareket etmelerine tekabül etmektedir. Bu devrede Gazneliler, Selçuklular ve Osmanlılar ön plana çıkmaktadırlar. Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi, İslam gazâ anlayışıyla yeni bir yapıya dönüşmüştür.

Türkler, İslamlaşma sürecine Hanefî-Mâtürîdî ekolün pratik amelî-itikadî sistemi ile girdikleri için örf ve âdetlerine karşılık gelen dinî uygulamalara kolaylıkla tâbi olmuşlardır. Günlük yaşamlarını, iktisadî teşebbüslerini, zihin dünyalarını ve ortak ideallerini değiştirecek yeni bir durumla karşılaşmamışlardır. Bu nedenle eski Türk inançlarından farklı görmedikleri İslamiyet'i samimi bir şekilde kabul etmişlerdir.

116. Turan, "Türkler ve İslamiyet", s. 299.

Kaynaklar

- Agacanov, S. G., Oğuzlar, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge yay., İstanbul 2013.
- Arnold, T. W., İntişar-ı İslâm Tarihi (İslâmın Yayılış Tarihi), çev. Hasan Gündüzler, Akçağ yay., Ankara 1982.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeleri", Vakıflar Dergisi, S. 2, Ankara 1942, s. 279-304.
- Barthold, V. V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik yay., İstanbul 2019.
- Bayram, Mikail, Selçuklular Zamanında Konya'da Dini ve Fikri Hareketler, Nüve yay., Konya 2007.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ, Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri), çev. Mustafa Fayda, Siyer yay., İstanbul 2013.
- Biçer, Bekir, Türklerin İslamlaşma Süreci, Akçağ yay., Ankara 2007.
- Câbirî, Muhammed Âbid, İslâm'da Siyasal Akıl, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi yay., İstanbul 1997.
- Cahen, Claude, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, haz. Nurer Ugurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2015.
- Câhiz, Türklerin Faziletleri, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2017.
- Dunlop, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, çev. Zahide Ay, Selenge yay., İstanbul 2008.
- ed-Dürî, Abdülaziz, Abbâsiler Tarihi (Siyasi, İdari, Sosyal ve Ekonomik Açılardan), çev. Kasım Koç, Beka yay., İstanbul 2020.
- Ecer, A. Vehbi, "Büyük Türk Bilgini Mehmet Matürîdi ve Türk Kültürünü Destekleyen Görüşleri", Hikmet Yurdu, III/6, Temmuz-Aralık 2010, s. 89-106.
- Eliade, Mircea, Şamanizm, çev. İsmet Birkan, İmge yay., Ankara 2014.
- Golden, Peter B., Türk Halkları Tarihine Giriş, çev. Osman Karatay, Karam Araştırma ve Yayıncılık, Çorum 2006.
- Goldziher, Ignaz, İslâm'da Fıkıh ve Akaid (Le Dogme Et La Loi De L'Islam), çev. İlhan Başgöz, Ardic yay., Ankara 2004.
- Gömeç, Saadetin Yağmur, Şamanizm ve Eski Türk Dini, Berikan yay., Ankara 2020.
- Gumil'v, L. N., Eski Türkler, çev. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2011.
- Güngör, Harun, "Şamanizm", DİA, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul 2010, s. 325-328.
- Hasluck, F. W., Sultanlar Zamanında Hristiyanlık ve İslâm, C. I, çev. Timuçin Binder, Ayrıntı yay., İstanbul 2012.
- Hunkan, Ömer Soner, "Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nın Dini Siyaseti'nde Matürîdi Âlimlerin Rolü", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, XVIII/2, Aralık 2016, s. 377-393.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2013.
- İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2014.
- İbn Rüşte, el-A'lâku'n-Nefise, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu yay., Ankara 2017.
- İnan, Abdulkadir, Eski Türk Dini Tarihi, Altınordu yay., Ankara 2017.
- Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 2017.
- İstahri, Ülkelerin Yolları (Değerlendirme-Metin), çev. Murat Ağar, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.
- Kadı Ebû Yûsuf, Kitâbü'l-Harâc, çev. Ali Özek, Albaraka yay., İstanbul 2019.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Eski Türk Dini", Tarih Enstitüsü Dergisi, C. III, İstanbul 1972, s. 1-34.
- Türk Milli Kültürü, Ötügen yay., İstanbul 2005.
- Karamustafa, Ahmet T., Tanrının Kural Tanımayan Kulları, İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550), çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi yay., İstanbul 2018.
- Kitapçı, Zekeriya, "Türklerin Müslüman Oluşu", Türkler, C. 4, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 263-270.
- Köprülü, M. Fuad, "Ahmed Yesevi", İA, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul 1940, s. 210-215.
- "Türk-Moğol Şamanizminin Tasavvufi İslâm Tarikatları Üzerindeki Etkisi", çev. Ferhat Tamir, Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, S. 1, Ankara 1996, s. 1-8.
- Bizans Mütesseselerinin Osmanlı Mütesseselerine Tesiri, Akçağ yay., Ankara 2004.
- Anadolu'da İslamiyet, Akçağ yay., Ankara 2005.
- Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler, haz. M. Hanefi Palabıyık, Akçağ yay., Ankara 2005.
- Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Akçağ yay., Ankara 2009.

- Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l-Harac* (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi), çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul 2018.
- Kurt, Hasan, "Maveraünnehir'e İslâm'ın Girişi", *Türkler*, C. 4, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 279-289.
- Kutlu, Sönmez, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, İSAM yay., Ankara 2011.
- Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar, Ötüken yay., İstanbul 2017.
- Leiser, Gary, "Osmanlılardan Önce Medrese ve Anadolu'nun İslâmlaşması", *İslâm'ın Klasik Çağında Hukuk ve Eğitim* (George Makdisi Anısına), ed. Joseph E. Lowry-Devin J. Stewart-Shawkat M. Toorawa, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2019, s.183-207.
- Massignon, M. Louis, *İslâm'ın Mistik Şehidi Hâllac-ı Mansûr'un Çilesi*, C. I, çev. İsmet Birkan, Ardic yay., Ankara 2006.
- Melchert, Christopher, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü (Din-Yorum-Dindarlık)*, der. ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Klasik yay., İstanbul 2018.
- M?likoff, Ir?ne, *Uyur İdik Uyardılar (Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları)*, çev. Turan Alptekin, Cem yay., İstanbul 1994.
- el-Mukaddesi, Muhammed b. Ahmed, *İslâm Coğrafyası (Ahşenü't-Takâsim)*, çev. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2015.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul 1983.
- Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım), *Türk Tarih Kurumu yay.*, Ankara 1992.
- Türkler, Türkiye ve İslâm (Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri)*, İletişim yay., İstanbul 2016.
- Sanı Salık, *Popüler İslâm'ın Balkanlardaki Destanı Öncüsü*, Kitap yay., İstanbul 2016.
- Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim yay., İstanbul 2018.
- Öğüt, Salim, "Ebû Yûsuf", *DİA*, C. 10, Türkiye Diyanet Vakfı yay., İstanbul 1994, s. 260-264.
- Özaydın, Abdülkerim, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler*, C. 4, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 239-262..
- Roux, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret yay., İstanbul 1998.
- Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, Kabalıcı yay., İstanbul 2005.
- Sarıçam, İbrahim -Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 2011.
- Solmaz, Sefer, *İbn Fazlan Seyahatnamesine Göre İtil Bulgarları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018.
- Şeker, Fatih M., *Selçuklu Türklerinin İslâm Tasavvuru*, Dergâh yay., İstanbul 2011.
- İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 2012.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 2001.
- Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken yay., İstanbul 2005.
- "Türkler ve İslâmiyet", *Türkler*, C. 4, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 290-304.
- Ürkmaz, Rauf Kahraman, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Tasavvufî Zümreler*, Çizgi Kitabevi yay., Konya 2020.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., Ankara 1963.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 2012.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İlgî Kültür Sanat yay., İstanbul 2011.